

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

БОЖКИ

Роман

Текст звірено з виданням: В. Винниченко. Твори. Том осмий. Київ - Відень, 1919.

Звіряли із друкованим текстом Орест Стадник та Юрій Чопик
Електронне форматування: Орест Стадник

© Канадський Інститут Українських Студій

1.

Цікаво, що всього два дні, як я дома. Це майже неправдоподібно, надприродно. Не того, що я дома вже, що я не засланець, що круг мене не болота та ліси сибірської тайги, а кам'яниці, трамваї, електрика. Я б, може, й не помітив би цих кам'яниць та електрик (власне мусів би не помітити їх, це ж також уходило в моє завдання пустельника, самотника!), коли б лишився в так бажаному мною стані. Надприродно те, що за ці два дні — та де два дні! — за дві години зруйнувалось все, що будувалось цілих два роки. Після тих двох годин, навіть не двох, а, мабуть, одної, що я просидів у батьків, руйнування іде вже само собою.

Але варто уваги ще от що: якимось я занадто легко це признаю. Я немов десь там в глибині себе навіть задоволений, що мушу признати, спішу це зробити і нишком потираю руки. А тут уже хіхікає й улесливо зазирає в очі поганеньке пояснення. Я, мовляв, того так легко признаю ту руїну, що в такій хаті оселився. Серйозно, мені здається, що тільки через це я не жахаюсь. Але хоч це й явна брехня, явне крутіство, я тим часом можу й стояти на цьому. А що ж! Хіба, наприклад, не можна пояснити тим, що зверхня обстановка пригнічуюче ділає на псіхіку й гострота почувань притуплюється?

Між инчим, про гостроту почувань. Коли я попрохав грошей у Микульського і він мене вигнав (власне, не вигнав, а тільки одмовив, хоч мені чомусь весь час здається, що мене вигнано), коли я влетів у хату до його жінки й сестри,— я дурновато й з болучою посмішкою, яку вже й тоді чув на собі, весь час дмухав собі на губу, ніби хотів здути щось з вусів. І от мені й тепер, і на улиці, коли я вистрибнув од них, було найгостріше соромно іменно за цю божевільну посмішку й дмухання на губу. Не того, що я, як старець, прийшов просити подавання для каліки батька, не того, що пан крикнув на мене, не того, що я топтав свою “пустельність” і корчився від цього, не того! А того, що дув на губу й не розумів, що мені говорили.

І знов, мені немов приємно, що я корчився, що я топтав, приємно навіть, що дмухав собі на губу. Чому? А тому... Ні, цю думку я вже піймаю! Тому, що я цим здійснював “енергію справедливости”. Я вночі не хотів цього признати, не хотів піймати цю думку, не помічав її. Але от тепер беру і помічаю. Як фізичний світ заповнено енергією руху, так моральний — “енергією справедливости”. Я — атом справедливости. Батькові одірвало руку на фабриці. Винен дядько Никодим, який провокував робітників на ексцеси? Ні, винен я. Батька розбив параліч. Винні Тепа та Стьопа, які піднесли йому “в жарт” листа, де наче товариш мій сповіщав, що мене повішено в Сибіру? Ні, винен я. Коли б я не возлюбив людськість, а возлюбив батьків, нічого подібного з ними не було б. А раз так, то я мушу тепер спокутувати свою провину, і кожне страждання моє за них мусить давати задоволення тій енергії справедливости, якої носієм і я являюсь. Таким способом я маю честь зустрітись в самім собі з одним із божків. Він, значить, пречудесно жив у мені весь цей час. Як мікроб, котрий виявляє свою присутність при сприяючих умовах. Але з мікробами лю.....
.....
.....

Мої хазяїни побились. Мусів розбороняти. Горбата укусила батька за руку, а він їй роздер губу до крові. Тепер дочка сидить у кутку, і крізь стіну я чую її звіряче виття, злістне, безсиле і тоскне. Чудесний акомпанімент до моїх думок!

А може, все це — хвороба, бред у мене весь вчорашній вечір і сьогоднішній день? Мені б треба поїсти чого-небудь, але грошей нема. Всього десять копійок, на папіроси.

Горбата вис. Старий пішов. Я, здається, матиму приємність зустрітись в собі ще з одним божком-мікробом — забобонами. Хіба це не дивне, що я наняв хату у тої самої Саламандри,

котру вчора Тепа вигнала і яку я так по-лицарськи оборонив від тої самої Тепи, моєї колишньої коханої, а тепер любовниці мого дядюшки? І як оборонив? З “святим” запалом, з обуренням, з приємністю, що хоч цим помщуся над Тепою. Мало того, я знав, знав, що, даючи горбатій перед юрбою 25 рублів на викуп скрині з хазяйських лап Тепи, я ображаю Тепу, ображаю навмисно. Енергія справедливости вибухла в мені з якимись сласними підскоками. Де ж пак: в кишені всього тридцять п’ять рублів, а з них двадцять п’ять даю якомусь лакею-зводнику і його каліці-дочці, яких виганяють з будинку за сводництво і неплатіж. Лицарь, одне слово!

І раптом маєш: фатум приводить до тих самих “покривджених” і урятованих мною. Тут єсть покірність долі, що я наняв у них цю кімнату, цю домовину. Єсть покірність, я це підтвержую. Ні, ні, єсть, єсть. Коли я спустився у їхній підвал і на мене дихнув дух вохкості, льоху, кухні, клозетів і инчого, я ж рішив (твердо пам’ятаю), рішив, що не візьму тут хати. Коли б мені старий не одчинив зараз же, я пішов би, не подивившись навіть на кімнату. Один коридор, — не коридор, а якась підземна дірка, темна й довга, — один дух цієї “квартири” вже міг би мене прогнати. Спочатку я не пізнав старого. І от це знов підтвержує мою покірність фатуму! Бо поки я не пізнавав його, я знав, що не найму тут. І не сама ж кімната спокусила мене. Навіть не квадратована, а довгаста, наче справді домовина. Вікно вгорі, аж під стелею, як в камері. На йому завісочка з жовтими смугами від води. Столик з пропаленими слідами від самувару. Он ліжко тулиться до стіни, наче ось-ось заплаче від сорому й страху переді мною, худосочне, недокровне, на рахитичних погнутих ніжках.

А сам хазяїн? В сінях він пильно, якось злодійкувато, хижо витягнувши до мене лице, вдивлявся в мене. Правда, там темно було. Я бачив тільки дві плями його баньків коло свого лица. Але така безцеремонність все ж таки була непотрібна з його боку. І вона ще більш підкреслила моє тверде рішення не наймати тут. Коли я оглядав кімнату, коли подивлявся на старого, коли він якось чудно й непевно мнявся коло мене, зиркав, як злодій, що хоче стрибнути, ця постанова не могла ж зменшитись. Одне лице його варто найсерйознішої антипатії. Неначе заморений паршивенький провінціальний актьорик, загримований льордом. Верхня губа поголена, підборіддя теж, а на щоках сиві поважні бакени. Ніс крючком. Шкіра трухлява, смугла, в брижах. Очі жовті, циганські, пролазливі. І якась не то настороженність, не то ворожість, наче чогось чекав від мене, щоб зараз же дати одсіч. Я тільки потім зрозумів, через що був у його цей вираз, а в перші хвилини тільки хотів швидче вийти з домовини. Виразно хотів! Навіть хвалив кімнату, щоб не вступати в зайві дебати. Я вчував, що він на якусь мою увагу гаряче, жагуче, може, навіть з благородною образою в голосі почне мені доводити, що кращої кімнати й не може бути.

Коли він вистрибнув у сіни на жіночий голос, що покликав його з сусідньої хати, я ж навіть тихенько вийшов за ним, щоб непомітно утікати. Але чого остався? Чого? Того, що побачив у тій сусідній хаті свою горбатую “Саламандру”, як її називав учора дворник, що “викидав” їх з квартири. Тільки того! Тут я зразу почув, що це неспроста.

Мало того, я ж чув, що вони говорили, чув, що він наказував їй не вертати мені тих 25 рублів, що я їм учора дав. (Він думав, що я за ними прийшов.) Чув я, що в його голосі була й злість, і зневага до мене. І все ж таки не втік. Тихенько, на шпиньках прокрався назад у домовину й почав чекати старого.

Коли він прийшов, я вже твердо рішив лишитись тут.

— А скільки за цю кімнату?

— Десять рублів, господін...

Ясно, що він просто хотів такою ціною зразу одбити в мете бажання оселитись тут. (Мабуть, спочатку він мене теж не впізнав, бо так охоче повів дивитись хату.) За таку ціну я бачив перед цим кращі помешкання.

— Дорого? Га?

— Как угодно... Самім дорого...

Ще ясніше, що, мовляв, забірайся та йди.

В сей мент в сінях почувся металичний голос:

— А як же, десять! Дванадцять рублів, не менше.

І на порозі з'явилась сковеркана, безглузда постать горбатої. Вона дивилась на мене своїми маленькими злими очима. Злість і виклик цілком виразно світилися в них. Тут я навмисно невинно сказав:

— О! А ми, здається, знайомі...

Старий неначе трохи змішався.

— А, правдоподобно! Ми знакові в дійсительності. То-то я смотрю, будто знакома лічність ваша. Да, да, вчерась, как же... Много благодарні... Ограбила нас ваша... звиніть, она родичка вам будеть?

— Ні, не родичка.

Старий, розуміється, знав, що не родичка. /P>

— Ах, не родичка? А я думав... Да, да, ограбила нас, вигнала... От тепер наняли комнатку з кухньою. Комнатку здаємо, а в кухоньке самі... Не дорого, господінь, вірьте совісті, не дорого. От доч не согласна даже за десять. Ну, за десять можна. Можна Варочка...

Йому, мабуть, стало все ж таки трохи соромно. У мене навіть не було всіх десяти рублів, тільки вісім і десять копійок. Але я, замість того, щоб піти, сказав:

— Ну, добре. Тільки ви вже мені два рублі потерпіть. Вісім я зараз дам, а два подождіть. Га?

Ще й удав жартівливу безпечність. Мовляв, люди свої. Старий забігав жовтими баньками. З одного боку жадність, а з другого Саламандра. Вони, очевидно, живуть в безперестанній ворожнечі й боротьбі між собою. Так мені здалося. Що зробить один, другий мусить робити навпаки.

— Нікак невозможно, господін... Трудно нам... Самі знаєте, какія...

— Нехай дають! — одрізала раптом Варка. — Пушай вісім. Давайте деньги.

Старий з докором глянув на неї, але, боячись, мабуть, викликати її на більше, зітхнувши, сказав:

— Ну, пушай так...

І таким чином я зостався. Хіба не покірність долі? Я певний, що щось вийде у мене з цими людьми. Обов'язково! Фатум не дурно привів і лишив мене тут. Оправдаю, неодмінно оправдаю його волю, постараюсь оправдати.

Старий уже розпитав, хто я, звідки, через що, як довожуся Рибачьким. Він страшно співчуваюче вислухував кожду мою відповідь. Високо здіймав брови, непохваляюче хитав головою, надмірно дивувався, занадто поспішно усе розумів. Прихильність його тепер цілковита. Взявши гроші й переконавшись, що я не одберу тих 25 рублів, він почав виявляти теплу душевність. Навіть те, що я балакав по-українськи, старався не помічати, як не помічають бородавки на носі або якоїсь кумедної звички. Сам він вживав таких руських виразів, яких я ніколи не чув. Це робить його мову цікавою, бо примушує розгадувати, що він хоче сказати.

Зветься він Геннадій Трифонович Товстонос. По професії льокай, “служив у таких видающих фірм, как “Лебедь”, “Полярная Звезда”. Але три місяці, як вже не має служби.

— Била такая последнее время вельколепная служба і потерял...

Саламандра затихла. Густа, липка напівтьма облягає мене. Повітря теж густе, пахне теплою, солодко-кислою вохкістю льоха. Згори глухо, як крізь подушку, доходять згуки великого будинку.

Ні, треба піти хоч папірос купити, інакше я завию, як Саламандра... ..
.....
.....

Справді, зі мною щось непевне. Навіть Ось помітив. Тільки що був у мене. Не прийшов, а я його затягнув... Ні, про Осипа з початку. Я трохи не при собі, але то дурне. Потім усе розберу як слід, головню записати факти, в дрібних фактах часто буває більше змісту, ніж у довжелезних міркуваннях.

Я зразу їх помітив, як вийшов із крамнички. Помітив мене і Ось. Вони йшли по другий бік вулиці. Двері крамниці були з дзвінком, який дзвякнув, коли я виходив. Ось глянув у бік дзвінка, цілком машинально, це правда. Але я бачив, що він мене зараз же пізнав. На один мент в лиці його мигнуло щось. І в ту ж мить він одвернувся й пішов далі з таким виглядом, ніби нічого не помітив.

І мені зразу пригадалось, як він учора завагався, коли мати сказала нам поцілуватись. Вчора я не міг про це думати, але пам'ятаю, що в мене були якісь чи думки чи почування з приводу цього. В кожному разі, я машинально одмітив, що Ось не хотів поцілуватись зі мною.

Згадавши це, я раптом, не знаю чого, замахав йому рукою. Вони йшли проти мене, так що Ось мусів побачити моє махання. Але він дививсь поперед себе, слухаючи гарячу, хелесну мову товариша. І в цьому я вже цілком виразно переконався, що він мене й зразу помітив, і тепер добре бачив, і слідкував за мною. Він мав вигляд чоловіка, який всередині весь чекає, що от-от щось трапиться. Розуміється, він чекав, що я підійду до його. І чекав, також певно, без приємности, насторожено.

Коли б не цей його вигляд, коли б він помітив мене і хоч найбайдужіше хитнув мені, я б пішов додому. Я так почуваю. Тільки через це його чекання я повернув за ними. А може, й не тільки через це. Тепер не важно, потім про причини.

Словом, я пішов за ними. Я зразу ж помітив, що Ось бачив, куди я йду, хоч вони були попереду. Я по спині, по голові його помітив. Він спиною чув кожний мій крок. Дивно, що мені ця слухаюча, застигла спина давала болючу насолоду.

Я йшов повільним кроком, попихкуючи цигаркою, й піднявши голову трохи догори, як роблять це люди, які добре, важко пообідали і з благодушнім втягають в себе лоскочучий нікотін. Здається, я таку позу навмисно прибрав на той випадок, що Ось озирнеться.

Але він не озирався. Товариш же його майже кричав йому в лице якісь слова, ідучи весь час боком. Він трошки вище був за Ося й мусів злегка згинатися, щоб виразно бачити лице того.

— Ти думаєш, я сам не зможу? Думаєш, не зможу? Говори, говори!

Він аж припинив ходу, щоб краще говорити. І став би, коли б Ось не йшов уперто вперед. (Ішов він, розуміється, більше від того, що почував мене позаду.)

Ось щось тихо одповів. Я пильно слухав, але, на жаль, не почув. Теж через мене, напевне, так дуже зтиха сказав.

— Плювать! — нетерпляче скрикнув товариш. Мені видно було його профіль. Біляві з жовтизною вусики, кругле підборіддя і рум'яне, дуже чисте лице. Він робив вражіння людини, яка раптом попала в надзвичайне становище. І через те підняття його було якесь здивоване, нетерпляче, немов би він хотів якомога швидче скинути його з себе.

— Так я тебе питаю: говори! — знов сказав він. — Коли любиш, а не брешеш, не дуриш, як... Оська, — вмить він став, неначе вражений якоюсь болючою для його можливістю, і з погрозою прихилив близько-близько до Ося лице. Ось мусів теж зупинитись, але не

повернувся до його. Так що я бачив все ж таки тільки одну потилицю його з злегка похиленою головою.

— Оська! — ще раз сказав парубок, але тихіше. — Ти гляди! Знаєш? Коли ти... тоже... щось таке... Смерть! Понімаєш, смерть! Я, брат...

Ось раптом шарпнувся вперед, щось (тихо знов) проговоривши. Товариш майже побіг за ним. Я також надав ходи. Чого я переслідував їх?.. А втім — все одно!

— Ну, добре! Ну, добре! Ти говориш: буде діло, чи ні? Оська, подумай: я, Антошка, я прошу тебе. Ніколи не просив. Ну, тепер прошу. Хочеш, на коліна стану? Перед ким хочеш стану. Хочеш, до гартованців запишусь? Ні, не сердься, я не сміюсь. Ти пойми, я ж не сміюсь.

Ось мовчав. Я дивився йому в шию, в спину і ще раз мав приємність переконатись, що в моїй броні пустельника є велика пробоїна. А втім, навіть цікаво. Чому, коли я дивився на Антошку, на його спину, на його шию, я почував те саме, що відчуваю, дивлячись на спину і шию всіх людей? І чому шия і спина Ося такі цікаві мені були, чому я хвилювався, — так, так, хвилювався! — вдивляючись у них? Я ж знаю його, цього парубка, стільки ж, як і того другого. Йому було не більше 12 літ, як я його останній раз бачив. Брат? Але що таке брат? Через що брат мусить хвилювати, цікавити, тягнути? Добре, ми любимо, ми цінимо й хвилюємось від того, що нам подобається, що ми знаємо. Але що ж я знаю в Осеві? Що, справді, за нісенитниця? Через що я через його такі дурниці роблю? Через його, через його! Хіба б я пішов за Антошкою? Хіба б я затягнув його до себе й виробляв усе те, що при Осеві? І, присягаюсь, виробляв мимо своєї волі, не я виробляв. А хто, не знаю.

Але по порядку!

Ось вмить зупинився, щось сказав Антошці й повернувся так, що міг мене побачити. Він зробив усе те, неначе ненавмисно, але я знаю тепер, що цілком навмисно, щоб припинити балачку, щоб помітити мене і одчепитись від непроханого свідка. Непроханого, неприємного і такого, якого він соромиться. (Що соромиться, що ненавидить мене за те, що соромиться, це зовсім ясно потім мені стало.)

Антошка глянув на мене і замовк. Мабуть, Ось сказав, хто я такий, не дивлячись на явне, задихане підняття парубка, на те, що очі були налиті кров'ю, як у п'яних, він дивився на мене дуже пильно, з посміхом і чимсь гидливо-зневажливим.

Ось же холодно й вороже чекав, поки я підійду. Сьогодні я помітив, що очі йому були далеко під лобом. І яке гостре підборіддя! Це мене аж вразило. Колюче щось у лиці. Йому треба б бороду — вона закруглить обличчя. Так само, як у мене.

— А? Ось? — неначе тільки що пізнавши його, скрикнув я злегка здивовано й майже байдуже. (Чого я такий тон узяв, не розумію й у цей мент. Якась невідома мені логіка тут!).

— Це, значить, і єсть той Вадим? — раптом безцеремонно й голосно крикнув Антошка до Ося, киваючи на мене.

І знов моя пробоїна: від цього тону важко ухнуло мені серце й кров гаряче кинулась в лице. Чого? Що таке Антошка? Ну, так, — Антошка через щось там собі вважав себе в праві кивати на мене, як на коня, якого продають, або як на щось погане, про що йому багато вперед говорили, і при мені ж питати: “Так це, значить, оттой самий Вадим?” Антошка це робить, Антошці видається, що він має якийсь право так робить, а я тут при чому? Я, такий, якого я себе привіз з Тайги? Але, зрештою, бог з ним, з Антошкою.

Ось уже рішуче дивився на мене, мовляв: “Ну, ось я, що тобі треба нарешті?”

Я, не помічаючи свого виразу, не помічаючи підняття Антошки, милуючись цим всередині себе і разом з тим теж неначе піднімаючись, недбало і веселенько простягнув спочатку Осеві, а потім Антошці руку.

— Це твій товариш? — спитав я ще. Власне, я десь про себе чекав, знав, був просто переконаний, що так вийде, як вийшло, але все ж таки руку простягнув. Навмисно простягнув!

Ось подав свою, а Антошка подивився мені в лице гарячими, якимись кривавими очима, круг яких дуже виразно жовтіли кремові вії, потім з уважністю перевів погляд на мою витягнену до його руку й, не подаючи своєї, підвів лице до Ося й сказав:

— Ну, мене не дивує, що ти хитаєшся. Сам скоро в інтелігенти запишешся. Прощай. Завтра ввечері? А там так і скажи: все одно погубить. Хай думають. Та не по-інтелігентськи.

Він хитнув головою Осеві, не глянув на мене й швидко пішов по улиці, дзвінко й рішуче цокаючи підборами по підмерзлому тротуарі.

Я сховав свою руку в кишеню. Ось, не дивлячись на мене, глухо спитав:

— Ти щось хотів мені сказати?

Я бачив під вилицями у його плями рум'янцю. Знаю, що вони виникли в зв'язку з моєю простягнутою і потім помалу схованою в кишеню рукою.

— Я? Хотів тобі щось сказати? — злегка здивувався я. І мені стало приємно, що я природно здивувався.

— Я так думав... — буркнув Ось.

— Ні, просто, побачивши тебе, хотів поздоровкатись. Я тут недалеко живу. От у цьому подвір'ї. Зайдім до мене? Подивишся, як брат устроївся. “Ви ж таки брати”. Ти, здається, не зовсім згодний з мамою? Га? Ну, зайдеш?

— Мені часу нема, я мушу...

— Ну, що за дурниці! На чверть години...

Я виразно бачив, що йому щиро не хочеться йти, що його тяжить моя присутність. Але це, власне, й примушувало мене тягнути його. Та ще щось, що невиразно проглядало крізь понурість, явну ворожість і настовбурченність його. Якесь, здається, замішання, неупевненність.

— Ну, чого там! Ходім!

І я взяв його під руку й весело потяг за собою. Іменно весело, жартівливо, так, наче нічого не сталось, наче я нічого не помічав. (А в цьому єсть якась насолода, в такому нахабстві, в такій... А, бог з ним!)

— Варвара Генадієвна! — крикнув я в сінях до хазяйських дверей. — Брат у гості прийшов. Самуварчик нам.

— Я чаю у тебе не буду пити! — поспішно й твердо сказав Ось і тут тільки увільнив свій лікоть од мене.

— Не хочеться? Ну, не треба. Не треба, Варвара Генадієвна! — знов крикнув я, не помітивши, що він підкреслив “у тебе”.

На столі лежав розкритий зошит моїх записок. Я ще в коридорі згадав, що лишив його так, і що він кинеться в очі. Й мене чомусь цікавило, чи зверне на його увагу Ось.

Він звернув, хоч і сів не біля столу, а на ліжко. Кілька раз, оглядаючи хмурым поглядом кімнату, він зупинявся оком на записках.

— Дивишся на мій щоденник? Писав, писав. Тільки, що писав. Настоящий інтелігент. Не їв, не спав, а писав зараз же... “Спутник інтелігента” треба було б назвати щоденники. Правда? Ну, будем знайомитись? Хочеш? Ні, чекай. Я вперед про діло, а потім... Ти мені скажи, як ви, — ти, батько, мама, — опинились у Никодима. Вчора я не міг всього розшолопати. А нашого старенького все ж таки здорово бахнуло. Я про батька. Не сподівався. Чув щось... Ну? Що за милість така від Никодимчика?

— “Бахнуло” я навмисно сказав. Навмисно таким легким тоном. Навіщо? Ну, аналіз к чорту. Сказав і сказав!

Ось якось чи байдуже, чи зовсім мене не бачучи якийсь мент дивився на мене. І тільки в сірій напівтьмі моєї “домовини” я помітив, що очі в Ося якось дуже густо й сконцентровано блищали. Він також, видно, був у незвичайному настрою, може, такому самому, як і Антошка, тільки інакше виявляв його.

Я навіть на мить подумав, що він зовсім не чув моїх слів. Але ні!

— Ти думаєш, що з доброго серця? — недобре, важко й ледве помітно посміхнувся він.

— О, ні! Я такої образи Никодимові не можу нанести! — засміявся я голосно, сідаючи за стіл і зручно витягаючи ноги.

— Приняв для того, щоб тішитись нами... — уже без посмішки сказав Ось, і таким тоном, який показував, що він неохоче балакає про це зо мною. В кождім разі, не як з братом.

— Тішитись? — немов не зрозумів я. — Чим тішитись?

— Всім. Навіть тим, що він дає нам їсти. Тим, що одірвав батькові руку і розбив його паралічем.

Звучало щось, ніби й мені поставлене на увагу. Неначе я з Никодимом в згоді був.

— Он як. Ну, а як же він тебе на свою фабрику взяв? Як дозволив тобі по-українськи з Стьопкою балакати? Взагалі, ти, видно, незалежно тримаєшся?

Ось кліпнув на мене очима, помовчав, неначе не бажаючи чи вагаючись далі балакати зо мною, і потім грубо, з усміхом кинув:

— Тому що злякався. Я його хотів убить.

Ось сказав це не для того, щоб похвалитись. О, ні! Тут було щось більше. З тим усміхом зв'язувалась для його якась низка подій, картин, виводів. “Я його хотів убить” — це тільки незначний момент. Крім того, тут знов немов і для мене були сказані ці слова.

— Та-а-к навіть? — знов засміявся я. — Здорово! І він злякався? Правда, він таки боягуз. Не дивлячись на все, боягуз порядний.

— І це таки буде. Я його убью, — раптом, мабуть, проти його волі вирвалось у Осипа. Можливо, що до цього спричинився мій тон, який повинен був дратувати. (Та й дратував, без всякого сумніву!)

Можливо, що й сказав він це тільки для того, щоб зробити мене серйознішим, щоб поставить самого себе на твердіші ноги.

Як я вчув усе це, не знаю. Психологія — річ туманна. Але я наче волоссям, шкірою лица і рук зрозумів і почув.

— Он як?! — ще веселіше скрикнув я, тою веселістю показуючи, що не помічаю його серйозности, а до слів його відношусь як до гарячого вибуху роздраженого хлопчика. — Ну, це вже занадто. Власне, Никодим... Чекай, ти хто? Есер, есдек?

— А тобі що до того? — грубо кинув Ось. Мовляв, у цій сфері тобі вже зась питати.

— Ти відповідай. Що ти в якійсь партії — це я чув з розмови вашої там, на улиці. Мабуть, есдек?

— Есдек... — з викликом сказав Ось.

Він все більш та більш губив свою вчорашню й сьогоднішню стриманність.

— Есдек? Ну, я так і думав. А раз ти есдек, ти повинен до Никодима ставитись з повагою. Він — представник капіталізму, та ще й національного.

(До чого тут був капіталізм — не можу собі тепер уявити.)

— А крім того, це все-таки особа неабияка! Подумай: з робітника, простого механіка вибитись за якихсь п'ятнадцять літ на володаря ситцевої фабрики, маєтків. Тут треба щось мати. “Подлість”. Не всякий і подлим зможе бути. Це не жарт: спочатку обмотати круг пальця старого Рибачького, потім дати йому в жінку свою полюбовницю, далі убити старого, та так убити, що сліда ніякого. Потім убити жінку, перевести на себе все, зробити дочку убитого батька своєю полюбовницею і стати опікуном над всіма маєтками Рибачьких. Це,

---

братуха, геній! Це голова. А ти його убить хочеш. Такі прогрес, цивілізацію, промисловість рухають.

Ось ще підчас моєї мови встав. Я бачив, що роздратовання його дійшло до того, що він мусить або перебить мене, або втікти. Але я навмисно, немов захоплений, розписував Никодима.

— Ну, я піду. Мені ніколи... — бовкнув Ось.

Я бачив, що його ображало моє поведження. І це мене тішило до того, що я ні за що не одпустив би його.

— Та чого ти? Куди? Посидь.

— Я не можу говорити з тобою... Ти... весь час якогось дурня зо мною строїш...

Ага! Оттут-то вияснився ти, мій хлопчику, мій маленький, веснянкуватий хлопчик, якого я возив у возику, якому казки у ліску оповідав, якому дзиги вистругував. Але чого брешу я собі? Що тішило мене по суті? Те, що він почував себе хлопчиком, меньчим за мене. А раз це тішило, значить, в суті я почував себе так перед ним “я”!

— Я? Дурня строю? В життю своєму серйозніше не балакав! Даю слово! Цілком поважно з тобою говорю. Може, у мене манера така? Так ти не звертай уваги, я одучився говорить з людьми. Я ж два роки мовчав. Мовчав, розумієш? Не то що так, коли-не-коли з кимсь поговориш годину-дві. Ні, ні з ким тижнями ні одного слова. А там дві-три хвилини з якимсь стрічним мужиком у лісі. І все. Ти, розуміється, знаєш, що я два роки мовчав? Не то що мовчав, а... повинен би мовчати.

— Знаю, — твердо сказав Ось і так же твердо подивився мені в лице своїми запалими, своїми строгими, милими очима.

Ах, звичайно, він знав. Хіба я не бачив цього?

— І знаєш, через що? Знаєш?

Я з усмішкою спитав це. Я одкинувся на спинку стільця, витягнув руку на стіл, поклав ногу на ногу, — словом дуже смакував розмову.

— Знаю, — тим же тоном одповів Ось.

— Ану? Через що саме?

— Тебе товариші вигнали з свого кола.

(“Вигнали”! Навіть “вигнали”, а не “виключили”.)

— Правда. Цілком вірно. А за що?

— За те, що ти знасилував товаришку, а коли вона мала від тебе дитину, ти одмовився женитись на ній. Вона з дитиною втопилась.

Ну да, я ж мусів знати, що так тут і знають. Та й як інакше могли знати?

— Правильно. Іменно все так і було. Потім мене хотіли судить, а я одмовився, і на мене наклали бойкот. Так?

— Так!

Дивно: він немов опанував себе, це підсувало йому ґрунт під ноги.

Я засміявся, встав і походив по хаті. Чогось мені треба було походити. Все дрібно-дрібно дріжало в мені.

— Так, так! — сказав я ще веселіше, немов не перестаючи смакувати забавну, дотепну річ. — Ну, добре. А чом же я не втік із заслання? Чом же два роки лишався під бойкотом і з ними в одному селі? Га? Не чув?

— Не знаю. Не міг, мабуть.

— А? “Не міг?” Неправда, міг! А проте... Чекай. Ну, а допустимо тобі б таку історію розказали про мене. Я говорю “допустимо”. Може, те все й правда, що ти знаєш. Мене цікавить тут инче... Ну, от така хоча би історія. От тобі хтось говорить: знаєте, всі ці факти

про вашого брата Вадима вірні, але все не вірно. Та навіть і самі факти. Ну, та це зрештою... Хай навіть і вірні. А діло було оттак.

Тут я, пам'ятаю, закурив. Пам'ятаю через те, що на цьому місці зробив паузу, виймаючи цигарку. А в паузі цій спіймав якесь чудне чуття глибокої холодної тоски, наче я зразу безшумно й непомітно опустився на дно вохкої криниці. Правда, мене зараз же знов винесло на гору. Може, навіть через те, що Ось дуже пильно чекав, перехилившись наперед і міцно (судячи по побілілій шкірі на сугавах пальців) стискаючи рукою залізний прут спинки ліжка.

— А діло було, мовляв, так. Ваш брат зустрів там одну обижену, жальку істоту і пожалів її. Через що пожалів? Допустим, через те, що сам багато мав. Переважно люди жалісливі у такі моменти, коли мають у себе зайве. На тобі, небоже, що мені негоже. Ні, може, й не так було... Але не в цьому річ.

Я сів і знов витягнув ноги, попихкуючи й з посмішкою поглядаючи на Ося. Мене хвилююче радувало, що я мав сей тон, що я міг його мати.

— Ну, от, пожалів. Як пожалів? Дав їй те, чого вона ніколи не мала, не могла мати й чого хотіла всею істотою. Іменно всею істотою. Це найбільше бажання. Можна хотіть тільки розумом. Це фальсіфікація хотіння, інтелігентщина. Ти розумієш, чого вона хотіла? Ну, звичайно, он у тебе вже вусики золотяться... Можеш не червоніть, хе-хе! Ти й не червонієш? Ну, добре... Так. І от... Ага! Вийшло це без слів. Жалість з словами — зовсім дрянє діло. Правда? Люди ще можуть прийняти жалість, але щоб це мовчки робилось. Коли ж сказати: “на, я даю, бо я жалію тебе”, — це вже... неможливо. Але вони все ж таки розуміли одне одного. І вона прийняла. Звичайно, він брехав, бо без брехні те, що він давав, було б... менше і навіть неприємлиме. Ти розумієш? Він мусів казати, що вона й така і сяка і що він закоханий у неї. Не любить, а закоханий у неї. Не любить, а закоханий. Це ріжниця. Коли в тебе золотяться вусики... Чого ти так болюче морщишся? Ах, правда, це як раз у тебе пора, коли такі питання... Ну, добре. Але, не дивлячись на мовчання, умова була дитини не мати. Отверта умова. Він якраз зібрався через два-три місяці тікати, а вона лишалась. На це вже він не міг піти: свою дитину десь кинуть. Чесність, хе! Все ж таки... Ну, от. Вона прийняла. Все прийняла, аби вкусити. Не так, здається, вкусити, як підняти, почути себе чимсь. З неї всі трошки надсміхались, глузували. Ну, от. І піднялась! Піднялась. Але... піднявшись, захотіла далі. Захотіла більшого. Вагітність приховала, а сама план склала. Знала, як він до цього питання ставиться, і рішила на цьому піймать. Він дитини не кине. А раз дитини не кине, ну, й її, значить, теж. Ну, тут жалісливому герою урвалась його добродійність. Він вибухнув. Як?! Силою, силою брять те, що я даю? Ой, ні! Ну, катавасія пішла, істерика, крики, прокльони, суди. Вона на всі средства пішла. Але коли побачила, що все дарма, взяла й кинулась у річку. Дитини у неї ще не було. Це не вірне в фактах. Ну, як тобі подобалась би така версія? Га?

— Чого ж ти цього всього товаришам не сказав? Чого ж ти прийняв їхній бойкот? — раптом з несподіваною, цілком несподіваною силою й жагучістю, з гнівом, з обуренням вибухло у Ося. Він аж потемнів весь, аж ліжко струснув.

І от тут знов моя пробоїна: в мене болюче-солодко забилося і замерло серце, я так захвилювався, що горло мені здушило. Це у “пустельника” так!

— Чекай, любий, з товаришами! Ти так кричиш, неначе все так і було, як я говорю. Я ж попередив тебе, що це приклад. Може, все так і було, як ти знаєш. І при тому... Добре, чом Вадим, твій брат, не сказав так товаришам? Тому, що... хіба б товариші повірили? Це раз. А друге — коли б вони повірили, дівчина мусіла б погинути. А погинути — чекай! — ось через що. Товаришам що важно було в цій історії? Справедливість. Знасилував, обманив, оганьбив, забрав дівочу честь — покривай гріх, вінчайся, женись. Вони ж через що винесли

бойкот? Не через те, що визнали мене... чи, той, Вадима, подлим товаришем, якого не можна терпіти в своєму товаристві, шкідливого і т. д. Це я розумів би. Ні, вони його викидали через те, що він не згодився покрити гріх, вінчатись, женитись. І тут вся штука в цьому, вся штука, тут весь світогляд! Тут страшенно цікавий світогляд. Чи той світогляд сам по собі не цікавий, звичайнісінький, ветхий світогляд, а цікавий у тих, хто повстав проти всякої ветхости. Це один з божків тої ветхости. Честь! Ти знаєш, де міститься честь жінки, на думку цього світогляду? Червонієш? Значить, знаєш! Не в її душі, не в глупоті, не в егоїзмі, а... Ну, добре, ти сам знаєш.

Тут я почав губити свій тон, в цьому місці. Ще не тут був початок. Я навіть устав.

— Чекай! Що хотіли товариші? Вони хотіли рятувати честь тої дівчини. Або женись, або бойкот. Женишся — перестась бути падлюкою. Ні — падлюка і бойкот. Ти розумієш, вдумаєшся? І розумієш, що твій брат Вадим не міг прийняти — женитись. Що це за суд був? Це — другий божок. Суд — справедливість, кара. Не товариський суд — поміч, а суд — кара. Зробив злочин — покарати. А може, йолопи ви, не злочин, а помилка?! Га? Раз злочин, раз я шкідливий для вашої среди — геть мене зовсім, геть без всяких поправок, моментально, в двадцять чотирі хвилини. А коли ні, коли не шкідливий, то, значить, не злочин, а помилка. Значить, не карати, а помагати треба. Так чи ні? Так?

Я почув, що гублю себе, що треба спинитись, швидче повернути свій тон. Але вже не міг.

— Так! — швидче з переляку, ніж з згоди підтвердив Ось.

— А раз так, то що їхня справедливість, честь, що воно таке, чим різниться від чести офіцера якого-небудь? Чим? Ні, не вони мені дали бойкот, а я їм! Я дав бойкот їм і їхнім божкам.

Протверезила мене дуже проста, як звичайно, річ: в запалі я, хочаби затагнувшись од хвилювання папиросою, тикнув її другим кінцем у рот, вогнем. Від цього я вмент прийшов до себе. Плюючи й харкаючи, я дивився на Ося. Він сидів з трохи роззявленим од уваги ротом, що надавало йому вигляду глуповатости. Очі були поширені й чекаючі. Він дивився, як я одплюювався, але ждав дальшого, весь повний тим, що чув перед сим. Навіть щось у лиці пом'якшало... Хлопчик собі десь гадав, що я для цього й зтяг його сюди, щоб перед ним сповідатись.

— Захопився занадто! — сказав я з усміхом, знов сідаючи й потягаючись. — Іноді захоплюватись хоч би й власними фантазіями буває шкідливо. Але поети — народ необережний.

І тут я раптом зареготав, немов тільки що роздивившись вираз лица Ося.

— А ти чого такий? Аж рота бідака роззявив. Ти вже й повірив? Та я ж тебе попережав, що приклад. Може, ще думаєш, що навмисно для того тебе сюди зтяг, щоб розказати тобі цю історію? Вибач, голубчику, але зовсім не для того. Зовсім для иньчого. Навіть егоїстична ціль була, ну, та з мене ти не будеш альтруїзму вимагати. Ти ж знаєш, що я — індивідуаліст. Та ще який! Ого! Чекай, в цьому й єсть моя ціль. Не в цьому, неправда... Ну, ти сам побачиш, зараз скажу. Вперед докінчу фантазію. Ну, значить, бойкот. Так? Добре. Треба ще закурити.

Поки я закурював, Ось змінив вираз лица. Правда, змінив його зараз же, як я звернув увагу. Він здивовано й пильно, по-инакшому вдивлявся в мене. Я знаю, мені не треба було допускати в своєму голосі злоби.

Закуривши, я поклав ногу на ногу, пустив дим угору й почав знов:

— Тебе, видно, цікавить? Я дуже радий. Зрештою, знаєш, ти можеш цю мою фантазію пустити між люди... О, не думай, що я так хитро підхожу. Я не для себе. В мене тепер пробоїна, і я чую трошки жалости до тебе. Ти все ж таки мусиш мене соромитись. Ти й соромився, я помітив. Вчора ти не хотів поцілуватись, сьогодні не помічав мене, коли я махав тобі рукою... Що?

Я наготовився його заспокоїти, сказати зараз же, що я на се не звернув уваги, але Ось, на моє тайне диво, тільки почав дивитись у землю, не одкидаючи моїх слів і не соромлячись.

— Бачиш, ти згожуєшся. Ну, так тобі ця фантазія все ж полегчила. Мовляв, не тільки, виходить, брат мій не падлюка, а навпаки, добрий чоловік, благородний чоловік, нещасний зрадник і несправедливо обижений. Постать, словом. Хто може перевірить? Крім того, щодо індивідуалізму. Тут, знов-таки, не звичайний індивідуалізм, а особливий, благородний теж. Ти от сам скрикнув: “Навіщо ж ти прийняв бойкот?!” От тут і об’ясняй всім. Із благородства, мовляв.

Перш усього, не хотів пожалувану дівчину втопити, а друге — побачив, мовляв, наочно, опукло ветхость тих, які бойкотували. Сам пішов. І навмисно жив два роки біля них, щоб сказати їм, що йому байдужий їхній бойкот. Два роки! Це все ж таки не жарт. Але й цього мало! Тим у тому своєму мовчанню він, брат Вадим, найшов великий принцип щастя. Ти тільки послухай. Що таке страждання? Це почування. Правда? Чого бойкот — кара? Тому, що чоловік мучиться соромом, самотою і т. д. Правда? Що треба зробити, щоб не було погано? Не бойкот знищить, а те, що від того є. Не почувать його. Нічого не почувать. Ні до кого. Це — сила! Уяви собі, ти маєш таку силу. Всякі нещастя, невдачі для тебе дурниця. Ти вище всього того. Тебе садовлять у тюрму, ображають, знущаються, а ти не помічаєш того, ти не реагуєш, бо ти не маєш почувань. Більше: ти аморальний якнайбільше. Це модерно. Серйозно. Я вже розказував другим: я от їхав і бачив, як на моїх очах мерли з голоду люди. Я нічого. Знаєш, як пустельники, святі, які спасалися в пустелях і на самоті. Вони були найбільші індивідуалісти і аморалісти. Ніцше, цей ідеолог всяких індивідуалістиків, — пшик собачий поруч з ними. Вони нічого не мали з людьми, — хоч лускай перед ним від муки, йому все одно. Дай йому розкрасуню — він тільки шопотітиме собі свою молитву. От це сила! Таку, голубчику, силу привіз з собою з тайги і твій брат Вадим. От він тепер тебе покликав, щоб просто поупражнятись. Ану, мовляв, ось мій брат іде. Не бачив я його десять літ. У людей рідність щось викликає, якісь чуття. Ану, у мене буде що? Здрігнеться моя сила? Ні, не здрігнулась. Я знаю, ти аж підскочиш від обурення, що я тебе для цього тут держав, але... мене й це не пройме. От сьогодні був я у одного пана, Миккульського, грошей хотів позичити, щоб батьків вивезти від Никодима. Пан мене вигнав. Сестра його була, жінка, при них мене вигнав, а я нічого. А от хоча б з Антошкою. Ти сам бачив. Він мені руки не подав. Ти думаєш, мене це хоч трошки запекло? Сила, брат!

— Антошка не через те. Він усіх інтелігентів ненавидить... — проговорив собі на коліна Ось. І потім, коли підвів до мене лице, очі вже дивились прямо, твердо й з тою самою холодною суворістю, з якою він зустрів мене там на улиці. Не повірив, чи що иньче? Я не розумів.

— Ну, мені треба йти! — раптом підвівся він і глянув убік, мабуть, думаючи, чи подавать мені руку, чи ні. Я з посмішкою чекав.

— Чого спішиш так? — байдуже кинув я.

— Партійні, мабуть, справи? — додав я з легким усміхом у голосі.

Ось стояв усе так само, дивлячись убік. Руки, замазані фарбою, висіли без руху. З вікна світло доходило вже слабо. І від того очі його були в великих тінях, схожі на очі черепа. Не помічаючи того, він знов сів і помалу, помірно почав терти долонею коліно, випрямивши пальці.

— Що то у вас за справа така гаряча була, що Антошка такий неконспіративний був?

Ось підняв голову, якийсь мент дивився мені в лице і рівно, холодно, вороже сказав:

— Справа страйку у Никодима на фабриці. Никодим образив сестру Антошки, Маню. Він наняв одну сволоч, щоб той Маню спокусив на... кохання. Коли вони зійшлись на

побачення... в старім сараї — Никодим з помішниками накрили їх. І почали глумитись. Співали над Манею марсельезу. А вона лежала роздягнута у їх під ногами. Антошка... і другі хочуть зробити страйк.

Я якийсь час мовчав.

— За таку дурницю? — нарешті, позіхнувши, кинув.

Ось якось в себе кашлянув і знов устав, нічого не кажучи. Я не міг бачити виразу його лица, вже сутінки спадали, хоч надворі було ще зовсім видно.

— А чого ж він у тебе домагався? — знов спитав я, з напруженою цікавістю чекаючи, чи на сей раз одповість.

— Домагався такого вчинку, який зветься... злочинством і падлюцтвом! — голосно й з незахованою злістю й огидою вирвалось у його.

“Падлюцтво” він підкреслив.

— Навіть злочи-н-нство? Ого! Уголовне?

Ось не одповів. Але не йшов. Я почував, що так він не може піти, він мусить виявити чим-небудь свої чуття.

— Не тільки одне падлюцтво? Коли тюрма, то річ погана. А падлюцтво... дурниця. Ти оттаку силу придбай, як у брата твого, тоді всі ці словця не матимуть такого...

Він не дав мені навіть докінчить.

— Слухай, Вадиме! — почав він дуже тихим і, як мені здалося, з усеї сили зтриманим голосом. — Я — член робітничого товариства “Гартованці”. Це — товариство... По правилам цього товариства ні один член його не може бути в приятельських відносинах з людьми нечесними й неморальними. Ціль цього товариства — ті самі божки, з яких ти глузуєш: правда, справедливість, добро...

— Гартованці? — перебив я, дивуючись. — Що значить “гартованці”?

— Значить люди, які гартують себе проти всякої підлоти! — знов гублячи свою зтриманність, голосно сказав Ось.

Мене найбільше брало дивування: чого він так запалився, образився? Що я такого особливого сказав? Образився він, безумовно, в самім кінці, але від чого?

— Гартують? Як же вони це роблять? Це дуже цікаво! Я від тої цікавості аж рівніше сів і повернувся весь до Ося. Він стояв біля комоду, спершись на його одною рукою. Тепер голова його ще більш було похожа на голову черепа. Фарби від присмерків зникли, лице здавалось одного сірого кольору, а на йому — чіткі западини очей і рота.

Ось не зразу одповів: чи думав, чи старався знов опанувати себе. І потім почав, дійсно, здержаним, але з нотками злого глуму, голосом:

— Чим гартують? Ось чим. Кожного члена... б'ють палицями по спині. Коли провокатор або падлюка, то принаймні фізично матиме одплату за свої підлоти. Але такі неохоче йдуть до нас.

— Палицями б'ють, — уже серйозно зацікавлений, спитав я, в той же час підозріваючи, що Ось просто вигдав таке товариство, оце зараз, спеціально для “падлюк”.

— Так, палицями.

— Для чого?

— Я вже сказав, для чого.

— І всіх чи... тільки тих, хто падлюки?

— Всіх. Хіба тепер можна пізнати, хто падлюка? А особливо інтелігентиків, зрадників, мерзотників, для яких... святе стало їхнє... паршивеньке самолюбство.

— Ні, ти серйозно, Осипе? Справді є таке товариство?

— Я член цього товариства!

— Ціль його — правда, справедливість? Значить, не політичне?

— Цілком політичне. Індівідуалістів і всяких інших туди не приймають.

Я все ж таки не помічав того, що він не хотів мені сказати.

— Ну, добре. Тільки партійні там?

— Розуміється, а зрадників...

— Чекай. Я голубчику, не розумію. Мене дуже зацікавило. Значить, в партії товариство? Моральне, так сказати? Для нищення зла і неморальності? Вроді секти, чи що?

— Так, для нищення зла. І от, по правилам цієї “секти”, я тобі заявляю, що я тобі не “голубчик” і не брат. Прошу цього не забувати з цієї пори. Я все-таки думав, сповідався, що... Але бачу, що в тебе нічого святого нема. Ми таких знаємо. Прощай.

Він повернувся й пішов з хати. Я його не тримав і не сказав навіть “прощай”. Але біля порогу він зупинився, потім зробив кроків два назад і тим же тоном почав:

— Я забув сказати ще одне. Ти щось казав про батьків. Що хочеш їх взяти. Ти будеш з ними жити?

— Ні, не буду.

— Так не чіпай. Бо я у тебе, на твої гроші, які ти добудеш нечесним шляхом, жити не буду. Єдиний чесний шлях мати гроші — заробити. А заробить ти не зможеш. Батьки зостануться самі. Через те не чіпай краще. Така поміч, як твоя, годиться на смітник викинути.

Він уже говорив зо мною, як з поганим маленьким хлопчиком. Він, цей сам маленький хлопчик!

— Потім ще от що... Ти почнеш з батьком свій лібералізм виказувати. Бога, мовляв, нема, релігія — це забобони... Правда?

— Розуміється.

— Так от, я тобі говорю, щоб ти цього не робив. Ти не маєш ніякого права на батьків. Чуєш? Для батька тепер Бог потрібний, і твій лібералізм шкодливий буде...

— Значить, гартованці й Бога визнають? — крайне здивований спитав я.

— Що гартованці визнають — тобі того не зрозуміть. Повір, що вони не дурніші за тебе.

— Добре, — я навіть встав. — Але ж ти кажеш, щоб я батькові атеїзму не викладав. Значить, брехать? Казати, що я вірю в Бога? Як же це так? Ти, як член морального товариства, у якого ціль — чесність, справедливість, правда...

— Вадим! Коли ти будеш свої іронії над цим...

— Та які іронії? Що тобі Бог дав? — цілком поважно, спокійно балакаю з ним. — Чого ти розлютився? Чого лаєшся? Ражу тобі спокійніше бути. Хоч би через те, що твої лайки й таке інше так же на мене ділають, як вибрик твого Антошки. Не забувай, що я тобі сказав. Не такому хлопчикові, як ти, порушити те, що я утворив собі. Розумієш? Даремні твої образи, я їх слухаю так, як цвірінкання горобців он там за вікном. А коли ти маєш на увазі, то виясни мені толком, чого ти хочеш. Скільки я тебе зрозумів, твої принципи, божки себто, — заповіді справедливості. А раз заповідь, то не можна бути нечесним, не можна брехать нігде, ніколи, ні при яких обставинах. А особливо батькові. Як же це так?

Ось стояв непорушно. Тут, мабуть, був пункт, на якому він почував себе певно, бо він проговорив уже не з тим запалом і силою, що раніше.

— Про це я з тобою не хочу говорити... Я тобі говорю про батька. Його підтримує віра в Бога. Коли ти будеш збивати його з неї, як це робить Никодим, ти зробиш йому... зло. От і все. А ти можеш собі сам розмірковувати, що чесно і нечесно. А про гартованців... Мені сором, що я тобі сказав. Я все ж таки не думав, що ти не можеш поважати переконання...

Брехав! Він не для того говорив про гартованців.

— А потім ще одне! — немов хапаючись за нове, щоб лишити про це розмову, додав він. — Там одна панночка принесла сьогодні для тебе лист. Вона його оддала Тепі.

— Панночка? Лист мені? Яка панночка?

— Не знаю. Мені розказала Тепина покоївка. Фамілії не знає. Середнього росту, блондинка, гарна й добре одягнена. Тепа покликала її до себе. А потім, як панна пішла, Тепа зараз же послала навздогін за нею Стьопку, щоб він прислідив, де вона живе. Вважаю потрібним попередити тебе. Попередити панну, хай буде обережна.

Це, дійсно, було щось незрозуміле. Я не мав такої панни, яка б могла принести мені листа. Звідки в мене тут панни, коли я всього третій день. Тепа послала Стьопку прослідити.

— Чи не вигадала Катя? Може, не до мене?

— До тебе. У Тепи ще якісь плани. Вона вчора була люта на тебе за образу. А тепер зразу змінилась. Хоче тобі службу дати на фабриці. Казала мамі.

В голосі Ося знов задзвеніли ноти злости.

— Мені службу?

— Так, тобі. Це — слідити за робітниками. Називається “помішник інспектора”. Більше нічого. Ти, мабуть, візьмеш?

— Певно, що візьму. Мене тільки дивує, що... Тепа хоче дати після того, як я її образив.

— Чого ж? Колишньому своєму любовнику. Розуміється, ти їй одплатиш за цю посаду. Плата добра. Сто рублів у місяць.

— О? Це дуже доречі. Хм! Он яка Тепа?

Ось не витримає.

— Тільки гляди, бережись на цій службі! — труснув він головою так, що руде волосся так і підстрибнуло йому на голові.

— Ой? Невже так страшно там? Я люблю сильні переживання.

— Ну, так переживеш!

— Гартованці уб'ють?

Ось раптом ступив до мене і з гуком ударив лівою рукою по комоді.

— Мовчи про гартованців! Сволоч всяка, насильник, падлюка і та ще буде... Я сам тебе заріжу! Чуєш? Своїми руками. Ти давно у мене це заслужив... “Брат”? Не брат ти мені, не брат. Ти сором мій, ти...

Він вмить одвернувся й прожогом вийшов із хати. Я машинально пішов за ним посвітити йому в коридорі, бо там мусіло бути темно.

В сінях з невеличкого лямпочкою в руках, схилившись над розчиненою скринєю, поралась Саламандра. На нас вона зиркнула хмурим поглядом і знову нахилилась до скрині.

Ось вийшов у коридор, а я так само за ним, виймаючи з кишені сірники. Дійсно, тут було, як в льоху.

— Можеш не світити, я й сам знайду дорогу, — кинув, не обертаючись, Ось. Його, певно, злостила моя ввічливість.

— Але знай... — напівозираючись, раптом додав він, — що за те злочинство, яке я зроблю, ти в великій мірі винен. Можеш мені вірити.

В цей мент сірник погас. Не чекаючи, поки я засвітю другого, Ось рішучими кроками, немов ідучи по освітленому місці, майже побіг уперед. Коли я знов засвітив, його в коридорі вже не було.

В сінях все так само поралась Саламандра. Я чогось дуже помалу зачиняв двері, дивлячись у цей час до світла. І раптом я здивовано почув, що мені якось погано, фізично погано. Цікаве фізіологічне чи психологічне з'явище. Погано мені стало від того, що в сей час мій погляд несвідомо ходив по лиці Саламандри. Страшне лице! Світло лямпочки з бляшаним рефлектором було зовсім близько від Варки, і гостро була видна страшна сковерканість шкіри. Віспа не пожаліла навіть повік, які, здавалось, були погризені мишами. Лінія носа була бугровата, зубчаста, а все лице темно-глиняного кольору нагадувало вальковані стіни хат, потикані камінчиками. І в куточках очей, злих і маленьких, щось біліло.

От це то й викликало те погане чуття, хоч я в той час зовсім не бачив ні Саламандри, ні її очей.

Вона сопла і роздратовано перебірала короткими ручками в скрині якесь лахміття. Горб і випнуті наперед груди перешкождали їй, і те, певно, злостило. А тут ще треба було тримати в одній руці лямпочку.

Я зупинився над горбатою і зовсім машинально сказав:

— Вам, мабуть, трудно? Давайте я подержу лямпу, а ви шукайте. Так швидче знайдете.

Каліка здивовано й понуро кинула в мене поглядом і знов нахилилась до своїх ганчірок.

— Обойдьоця і без вас тут! — сердито буркнула вона.

Я постояв ще трохи і пішов до себе.

Розмовляючи з Варкою, і світлячи свою лямпу, і сидячи на ліжку, я все думаю: що сказав я такого, що викликало у Ося такий вибух ненависти. Що та ненависть була й раніше, то видно зі всього. Але чом вибуху того не було в початку, в середині розмови? Я ж говорив тоді те саме, що й в кінці, те саме і так само.

Не розумію. Чую втому, велику втому, а чого, і сам не знаю. Мабуть, того, що цілий день не їв нічого.

Тихо-тихо в моїй домовині. Саламандра знайшла, певно, що шукала, і пішла до себе, грюкнувши дверима. І здається, що на всім світі, крім сеї нещасної каліки, у мене нікого нема.

В грудях болить. Болить так само, як тоді, коли “ті” проголосили мені бойкот, коли я вечорами блукав коло їх хат, годинами простоюючи нагородах і дивлячись на жовті вікна їхніх кімнат.

Господи! Невже й тепер починається те саме? Для чого ж два роки самоти, мовчання і мовчазного здушування себе я прийняв на себе? Я не можу більше.

А як було б гарно, коли б я міг оселитись з своїми старенькими. Я втомився. Коли б у нас були хоч такі дві хатинки, як ці. Я лежав би тут, а вони там, батько і мама. Прийшла б вона до мене на хвилинку із великої любови хоч подивитись на мене, хоч спитати, чи не хочу я їсти. “Ні, мамо, мені не хочеться їсти”. “Ну, благослови тебе, Господи. А чого ж ти такий, сину, чом ти смутненький лежиш?” І що б вона не знала про мене, що б не розказали їм люде, — я для їх не падлюка, не чоловік, якого треба берегтись, гнати, який щось десь нарушив, а син, хлопчик, якого просто люблять. Так от хто воістину аморальний: це — мати. Для неї нема злочина у сина, для неї чим він злочинніще, тим, значить, нещастніще, тим більше потребує жалости й любови. Справжня любов виключає поняття злочинності. Що б він, любимий, не зробив, як би низько не впав він чи в очах других, чи в своїх власних, — в очах матері він тільки нещасний тим, що мусів зробити те злочинство! (Мати ніколи не повірить, щоб її син міг зробити злочин з любови до зла!) Чи могла б мати бойкотувати мене за вчинок з Наташою? Чи за що б там не було? Смішно сказати! Але... все це слабкість! Годі. Я навіть не піду сьогодні до них. Там буде Ось. А я не зможу взяти себе в руки, я притихну, як хлопчик, розкисну. Я мушу заткнути свою пробоїну. От це факт. З неї вся слабкість, цей глупий сентиментальний біль, самота, дурноваті балачки з якимись братами. З цим треба покінчити. Мені треба 500 рублів! Я беру батьків, оселяю їх окремо і починаю процес з Никодимом.

Так, це насамперед.

Я чую вже, що моя пробоїна навіть від сеї постанови зменшується.

От тільки б попоїсти, голод — кепський помішник в боротьбі з собою. В мене була десь надія, що я візьму у Ося. Дійсно, взяв. О, хлопчинка мій! Ти ще не знаєш свого брата. Почекай!